

ОБМЕЖЕННЯ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ІМУНІТЕТУ РФ ЩОДО ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ФІЗИЧНИМ ТА ЮРИДИЧНИМ ОСОБАМ В УКРАЇНІ, ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Жорнокуй Юрій Михайлович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проведено аналіз переваг та недоліків застосування концепцій абсолютного та обмеженого юрисдикційного імунітетів держави в рамках публічних та приватних відносин. Дослідження вказаних різновидів державних імунітетів здійснене у контексті обґрунтування обмеження юрисдикційного імунітету РФ щодо шкоди, завданої фізичним та юридичним особам в Україні, внаслідок збройної агресії.

Увага акцентована на тому, що держава не має права посилатися на судовий імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю, життю та майну, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду.

Обстоюється думка, що сучасні реалії міжнародного публічного та приватного життя свідчать про тенденції до чіткого обмеження застосування концепції абсолютного імунітету держави виключно межами публічних представницьких відносин (призначенням дипломатичних делегацій, відкриттям консульств тощо). Крім того, доведено, що в рамках комерційних (торговельних) та деліктних майнових відносин (завдання шкоди життю та здоров'ю фізичних осіб, а також майну фізичних та юридичних осіб) держава не може використовувати концепцію абсолютного імунітету. Наголошено, що в контексті збройної агресії РФ проти України та завдання шкоди життю та здоров'ю фізичних осіб, а також майну фізичних та юридичних осіб, РФ як агресор не може користуватися будь-яким державним юрисдикційним імунітетом, внаслідок порушення нею не лише Європейської конвенції про імунітет держав (1972 р.) та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність (2004 р.), але й основоположних принципів і норм міжнародного права, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Статуту ООН.

Ключові слова: імунітет, юрисдикційний імунітет, судовий імунітет, судовий імунітет, імунітет від попереднього забезпечення позову, імунітет від примусового виконання судового рішення, шкода, відповідальність,

фізична особа, юридична особа.

Zhornokui Yurii. Limitation of Jurisdictional Immunity of the Russian Federation Regarding Damage Caused to Individual Persons and Legal Entities in Ukraine as a Result of Armed Aggression

The author of the article has accomplished analysis of the advantages and disadvantages of implementing the concepts of absolute and limited jurisdictional immunities of the state within the framework of public and private relations. The study of the indicated types of state immunities has been carried out in the context of the legal background of the limitation of the Russian Federation's jurisdictional immunity in regard to the damage caused to individual persons and legal entities in Ukraine as a result of armed aggression.

Particular attention has been focused on the fact that the state does not have the right to invoke judicial immunity in cases related to the damage caused to health, life and property, if such damage is fully or partially caused on the territory of the state, where the court is located and if the person, who caused the damage, was at that moment on the territory of the state, where the court is located.

The author argues the opinion that modern realities of international public and private life indicate tendencies to clear limitation of applying the concept of absolute immunity of the state exclusively by the margins of public representative relations (appointment of diplomatic delegations, opening of consulates, etc.). Besides, it has been proved that the state cannot use the concept of absolute immunity within the framework of commercial (trade) and tortious property relations (cause of damage to the life and health of individual persons, as well as to the property of individual persons and legal entities). It has been emphasized that in the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine and causing damage to the life and health of individual persons, as well as the property of individual persons and legal entities, the Russian Federation as an aggressor cannot use any state jurisdictional immunity, due to its violation both of the European Convention on State Immunity (1972) and the UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property (2004), and of the fundamental principles and norms of international law, in particular the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the UN Charter.

Key words: immunity, jurisdictional immunity, sovereign immunity, immunity from preliminary injunction, immunity from levying of execution of a judgement, damage, liability, individual person, legal entity.

Відносини, пов'язані з міжнародним співробітництвом, становлять значний пласт суспільних відносин та мають одне з визначальних значень, оскільки реалізуються за участі різних категорій суб'єктів, серед яких фізичні та юридичні особи, а також держава та інші публічні утворення. Зважимо, що

останні дві категорії мають не лише владні повноваження (визнаються учасниками міждержавних відносин публічно-правового характеру, що регулюються міжнародним публічним правом), але й беруть участь в приватних відносинах майнового чи немайнового характеру. За таких обставин держава може бути учасником відносин, врегульованих міжнародним приватним правом. Проте, беручи участь у приватних відносинах, держави користуються т.зв. юрисдикційним імунітетом, стабільність якого останнім часом піддається критиці.

Правила щодо обмеження імунітету держави, викладені в Європейській конвенції про імунітет держав 1972 р. [1] та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р. [2], у більшості країн застосовуються на підставі міжнародного звичаю та через застосування рішень міжнародних судових установ [3, с.132]. При цьому вказана Конвенція ООН побудована вже на концепції обмеженого імунітету та закріплює низку обмежувальних випадків, коли держава – її учасник у разі виникнення спору і віднесення його до повноважень іноземних судових органів не може посилатися на власний юрисдикційний імунітет. Що ж це за випадки? Які виключення із загального правила можуть бути застосовані щодо притягнення РФ за шкоду завдану фізичним та юридичним особам в Україні, внаслідок збройної агресії.

Метою статті є з'ясування сутності обмеження юрисдикційного імунітету РФ щодо шкоди, завданої фізичним та юридичним особам в Україні, внаслідок збройної агресії.

Ідея про те, що імунітет, за яким держава як учасник приватноправових відносин під час вчинення нею цивільно-правових актів з суб'єктами національного права іноземних держав не є підсудною іноземним судам, не підпорядковується дії іноземних нормативно-правових актів, звільняється від забезпечувальних і примусових заходів за позовом та виконанням рішення суду, а також арешту і реквізиції власності, будувалася на нормі, похідній з принципів суверенної рівності та поваги суверенітету країн, які беруть участь

у міжнародних приватних відносинах.

Хоча до сьогодні не існує єдиного універсального міжнародного договору, що регулює юрисдикційний імунітет іноземної держави, а має місце рух до його правового врегулювання на національному, регіональному та міжнародному рівнях [4, с. 62]. Стверджується, що правове регулювання відносин, пов'язаних з юрисдикційним імунітетом держав у міжнародних приватних відносинах, здійснюється здебільшого на базі національного законодавства шляхом включення відповідних норм до законів про міжнародне приватне право (Угорщина, Чехія, Швейцарія тощо) або прийняття окремих законів про імунітет (США, Велика Британія, Канада, Австралія, ПАР, Сінгапур, Пакистан та ін.) [5, с. 162–163]. Проте завжди варто мати на увазі положення вказаних Конвенцій, оскільки вони відображають тенденцію розвитку міжнародного права стосовно визнання того, що існують межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі (т.зв. судовий імунітет).

З урахуванням цього необхідно зробити декілька застережень: 1) імунітет держави ґрунтується на тому, що вона є суверенною, а всі держави є рівними, а встановлення імунітету держави завжди знаходиться виключно в її ж юрисдикції; 2) визнання юрисдикційного імунітету є похідним з принципу добровільності його встановлення державою, до якої він відноситься, і такого ж принципу добровільності від його відмови; 3) визнання імунітету в жодному разі не має полягати у звільненні держави від виконання прийнятих нею обов'язків чи у її звільненні від відповідальності за невиконання зобов'язань.

Щодо сказаного слід акцентувати увагу на двох аспектах – держава як учасник публічних відносин та держава як учасник приватних відносин.

У контексті міжнародних публічних відносин право імунітету держави розуміється як сукупність юридичних принципів і норм, відповідно до яких іноземна держава може заявляти право на вилучення з-під юрисдикції іноземної держави, призупинення здійснення або не підпорядкованість

юрисдикції іншої держави. При цьому державний імунітет має подвійну природу: імунітет *ratione personae*, коли іноземна держава залучена до справи та імунітет *ratione materiae*, коли мова йде про власність іноземної держави. Отже, держава як носій публічної влади не підпорядковується законодавству, юрисдикції та управлінню будь-якої іншої держави, а підкоряється виключно міжнародному праву [6, с. 668]. Відповідно до загально-правового підходу указаний термін передбачає звільнення певного кола суб'єктів права від поширення на них дії загальних правових норм або від юрисдикції іншої держави [7, с. 180]. Вказаним зумовлюється застосування теорії абсолютного імунітету до держави як учасника публічних відносин, за якою держава завжди є єдиним суб'єктом міжнародного права, але способи прояву її правосуб'єктності є різними. Якщо взяти за основу таких підхід, то держава завжди користується імунітетом від владних повноважень іншої держави, що має прояв у тому, що: 1) позови до іноземної держави не можуть розглядатися без згоди в судах іншої держави; 2) у порядку забезпечення позову майно будь-якої держави не може бути піддане примусовим заходам з боку іншої держави; 3) недопустимим є звернення заходів примусового виконання на майно держави без її згоди.

Юрисдикційний імунітет держави містить: *судовий імунітет* – непідсудність однієї держави судам іншої держави; *імунітет від попереднього забезпечення позову* – неможливість застосовувати без згоди держави будь-які примусові заходи щодо її майна з метою попереднього забезпечення пред'явленого до неї позову; *імунітет від примусового виконання судового рішення* – неможливість без згоди держави здійснити примусове виконання рішення, ухваленого щодо неї юрисдикційним органом іншої держави [8].

Однак, застосування публічних засад, пов'язаних із абсолютним імунітетом держави, іноді зумовлює зловживання з її боку щодо відшкодування шкоди, завданої нею (в особі її публічних утворень, юридичних осіб публічного права або її посадових осіб) фізичним та

юридичним особам інших країн. Наведене викликало активне напрацювання підходів щодо обмеження відповідного імунітету.

Один із аргументів щодо потреби у відповідному обмеженні полягає у тому, що воно має ґрунтуватися не на теорії нормативної ієрархії, яка не відображає справжню природу та дію доктрини імунітету іноземної держави, а на основі т.зв. теорії колективної вигоди держав (*theory of collective state benefit*). Такий підхід ґрунтується на сутності правової природи юрисдикційного імунітету, яка полягає в конфлікті принципу суверенної рівності держав та принципу територіальної юрисдикції, а також є сутнісною метою концепції обмеженого імунітету держави (відображає покращення відносин між державами) [9, с. 754]. Іншим доводом є те, що варто розділяти участь держави у суспільних відносинах – як суверена і як рівноправного учасника комерційних (торговельних) відносин (публічний та приватний аспекти) та необхідності застосування щодо цього різних режимів. Як результат, вважається, що іноземна держава користується імунітетом тільки тоді, коли вона виконує суверенні дії (*acta imperii; de jure imperii*): направляє дипломатичні делегації, відкриває консульства тощо. Якщо ж іноземна держава виконує дії комерційного характеру (*acta gestionis*), тобто веде торговельну діяльність (*de jure gestionis*) – укладає торговельні угоди, то вона імунітетом не користується [10, с. 118]. Отже, представники концепції обмеженого імунітету вважають що, коли держава проявляє себе в статусі приватної особи, до неї можуть подаватися позови, а на її власність поширюються примусові заходи. Наприклад, відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, обмеження права на справедливий суд, зокрема шляхом застосування судового імунітету держави, є таким що відповідає пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод лише у разі, якщо таке обмеження: 1) переслідує законну мету, 2) є пропорційне меті, яка переслідується, та 3) не порушує самої сутності права на доступ до суду (*Oleynikov v. Russia* (скарга № 36703/04), рішення від 14 березня 2013 року, § 55; *Cudak v. Lithuania* (скарга № 15869/02), рішення від 23 березня

2010 року, § 55 тощо), що свідчить про поступове послаблення застосування принципу абсолютного імунітету держави.

Однак постає питання: в якому статусі діє РФ, вчинивши повномасштабне вторгнення в Україну та завдаючи шкоду майну та особистим правам фізичних та юридичних осіб? Якщо розглядати у цьому разі РФ виключно як суверена в рамках публічних відносин, то вона зможе застосовувати абсолютний імунітет як учасник публічних відносин. Якщо ж вести мову про комерційні (торговельні) відносини, в рамках яких може бути застосований обмежений імунітет держави, то, в контексті воєнних дій, про жодні комерційні (торговельні) відносини не може йти мова.

З викладеного варто зважити, що життю, здоров'ю та майну фізичних осіб, майну та діловій репутації юридичних осіб в Україні своєю агресією РФ завдала та завдає майнової шкоди, що передбачено положеннями ст. 1166 ЦК України, за якою майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Проте це норма ЦК України, тобто правило внутрішнього законодавства, яке не має міжнародного (публічного) впливу на можливість притягнення РФ до відповідальності. Виникає питання: за рахунок яких активів варто здійснювати відшкодування вказаної шкоди та який механізм вчинення відповідних дій?

Під російськими активами пропонують розуміти майно держави РФ та осіб, які були причетні до планування та здійснення агресії, починаючи з 2014 року. ... Якщо ж наявних активів, розташованих на території України та інших держав, виявиться недостатньо для відшкодування завданої агресією шкоди у повному обсязі, у міжнародному договорі варто також прописати механізм стягнення з РФ репарацій, як це було зроблено після обох світових воєн, але такі репарації слід передбачити на користь України як держави та на користь постраждалих фізичних і юридичних осіб [11, с. 49].

Проте варто мати на увазі, що санкції у формі арешту активів РФ не матимуть наслідком їх автоматичну конфіскацію на користь відновлення України, оскільки остаточне рішення має ухвалювати суд [12]. Разом із тим, у випадку ухвалення рішення українським судом про відшкодування шкоди за рахунок арештованого майна РФ, розташованого на території інших держав, можуть виникнути проблеми з виконанням цих судових рішень на тій підставі, що вони суперечать публічному порядку таких держав [13].

Практика вирішення українськими судами, у т. ч. Верховним Судом (далі – ВС), справ за позовами громадян України до РФ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ, полягає у можливості застосування до відповідних правовідносин ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», за якою пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно *можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави* (тобто згоди РФ).

Вважаємо, що винятки зі 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» можуть бути передбачені міжнародним договором України або законом України. Так, на сьогодні в Україні існує законопроект та закон щодо застосування механізму компенсаційних виплат за моральну та матеріальну шкоду фізичним і юридичним особам державою шляхом створення спеціальних національних фондів. Вони передбачають, що: 1) Україна має сприяти відшкодуванню державою-агресором шкоди потерпілим особам у повному обсязі у національних та міжнародних судах [14], натомість 2) отримувач компенсації здійснює відступлення Україні права вимоги до РФ [15]. Проте існує застереження, що якщо цей варіант буде реалізовано, то неодмінно виникатиме проблема подолання

юрисдикційних імунітетів РФ¹ як учасника публічних відносин, тобто імунітету держави.

Так, у Постанові ВС у справі № 308/9708/19 від 14.04.2022 [16] зазначено як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 р. (ст. 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 р. (ст. 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду. Україна не є учасницею жодної із цих Конвенцій. Однак ці Конвенції відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі.

ВС було прийнято декілька постанов, в яких сформульовано правову позицію, зокрема що «... після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни» [16]; «... РФ не має підстав посылатися на імунітет для уникнення відповідальності за заподіяні збитки майну позивача» [17]. Визначаючи, чи поширюється на РФ судовий імунітет ВС врахував, що національне законодавство України виходить із того, що за загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом «генерального делікту») [16; 17], а підтримання юрисдикційного імунітету РФ позбавить позивача ефективного

¹ Серед джерел забезпечення відшкодування шкоди зазначаються кошти та інше майно держави-агресора, а це означає, що суди можуть мати непросту справу з арештом та забезпеченням стягнення на об'єкти державної власності, захищеної імунітетом (наприклад, активи Центрального Банку РФ) [11, с. 45].

доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями пункту 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17].

Додатково Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 від 02 березня 2022 р. військова агресія РФ була засуджена як така, що порушує ст. 2 (4) Статуту ООН, а також суверенітет, незалежність та територіальну цілісність України. Крім того, РФ було зобов'язано припинити застосування сили проти України та вивести свої збройні сили за межі міжнародно визнаних кордонів України. Аналогічних висновків дійшов і Міжнародний суд ООН, який у своєму наказі про забезпечувальні заходи від 16 березня 2022 р. у справі щодо звинувачень у геноциді за конвенцією про попередження та покарання злочину геноциду (Україна проти РФ) зобов'язав РФ припинити військову агресію проти України.

Також Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію ES-12/1 від 24 березня 2022 р., якою додатково засуджує військову агресію РФ проти України, вимагає від РФ припинення військових дій, в т. ч. атак проти цивільних осіб та цивільних об'єктів, а також засуджує всі порушення міжнародного гуманітарного права та порушення прав людини та вимагає безумовного дотримання міжнародного гуманітарного права, включно із Женевськими Конвенціями 1949 р. та Додаткового протоколу I 1977 р. до них. Утім, і донині РФ продовжує військову агресію проти України та вчиняє військові злочини на її території.

ВС наголосив, що відповідно до ст. 12 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, що відображає звичаєве міжнародне право, *державі не має права посилатися на судовий імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди здоров'ю, життю та майну, якщо така шкода повністю або частково завдана на території держави суду та якщо особа, яка завдала шкоду, у цей час перебувала на території держави суду*. Крім того, звертається увага, що ЄСПЛ неодноразово визнавав, що *«надання імунітету державі в ході цивільного судочинства переслідує*

законну мету дотримання міжнародного права для сприяння ввічливості та добрих відносин між державами через повагу до суверенітету іншої держави» (Oleynikov v. Russia (скарга № 36703/04), рішення від 14 березня 2013 року, § 60; Cudak v. Lithuania (скарга № 15869/02), рішення від 29 червня 2011 року, § 52; Wallishauser v. Austria, (скарга № 156/04), рішення від 17 липня 2012 року, § 60). Таким чином, у контексті наведеної практики ЄСПЛ, застосування судового імунітету РФ у справі за позовом про відшкодування шкоди повинно мати законну мету, зокрема сприяння ввічливості та добрих відносин між державами через дотримання міжнародного права. У той же час, відзначено ВС, збройна агресія проти України, здійснена РФ в порушення основоположних принципів і норм міжнародного права, зокрема Статуту ООН, вчинені її збройними силами міжнародно-правові злочини в Україні виключають, з ініціативи РФ, питання ввічливості та добрих відносин між країнами. Це позбавляє застосування судового імунітету РФ, що обмежує право позивача на справедливий суд, законної мети [16; 17]. Вважаю, що цей висновок узгоджується і з такими засадами цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), що мають фундаментальний характер, а інші джерела правового регулювання мають відповідати змісту цих загальних засад. Цей підхід виявляється в тому, що принципи приватного права, по суті, є нормами прямої дії.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні **висновки**: 1) сучасні реалії міжнародного публічного та приватного життя свідчать про тенденції до чіткого обмеження застосування концепції абсолютного імунітету держави виключно межами публічних представницьких відносин (призначенням дипломатичних делегацій, відкриттям консульств тощо); 2) в рамках комерційних (торговельних) та деліктних майнових відносин (завдання шкоди життю та здоров'ю фізичних осіб, а також майну фізичних та юридичних осіб) держава не може використовувати концепцію абсолютного імунітету; 3) в контексті збройної агресії РФ проти України та

завдання шкоди життю та здоров'ю фізичних осіб, а також майну фізичних та юридичних осіб, РФ як агресор не може користуватися будь-яким державним юрисдикційним імунітетом, внаслідок порушення нею не лише Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. та Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 р., але й основоположних принципів і норм міжнародного права, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Статуту ООН.

Література:

1. Європейська конвенція про імунітет держав. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU72014> (дата звернення: 20.09.2023).
2. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/state_immunities.shtml (дата звернення: 10.10.2023).
3. Бортнік О. Г, Степаненко Т. В. Особливості розгляду судових справ, пов'язаних із обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 132. (С. 130–136).
4. Степаненко Т. В. Юрисдикційний імунітет держави: еволюція доктрини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 55–71.
5. Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Атіка, 2009. 500 с.
6. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2. Київ : Українська енциклопедія, 1999. 744 с.
7. Багатомовний юридичний словник-довідник Голубовська О. І., Шовковий В.М., Лефтерова О. М. та ін. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
8. Черняк Ю. Юрисдикційний імунітет іноземної держави у цивільних справах про відшкодування шкоди: Qui Vadis. Судово-юридична газета. 2022. 13 березня. <https://sud.ua/ru/news/blog/232109-yurisdiksiyniy-imunitet-inozemnoyi-derzhavi-u-tsivilnikh-spravakh-pro-vidshkoduvannya-shkodi-qui-vadis> (дата звернення: 01.11.2023)
9. Caplan L. M. State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory. *The American Journal of International Law*. 2003. Vol. 97, No. 4. P. 754. Pp. 741–781.
10. Міжнародне приватне право : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. проф. В. П. Жушмана та доц. І. А. Шуміло. Харків : Право, 2011. 320 с.
11. Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті

відшкодування Росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 44–52.

12. Водянніков О. Агресивні імунітети і імунний агресор: між законодавцем і суддею. *LB.ua: Дорослий погляд на світ*. 26 серпня 2022 р. URL : https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/527485_agresivni_imuniteti_i_imunnyi.html (дата звернення: 02.11.2023).

13. Маршук Ю. Способи відшкодування шкоди заподіяної внаслідок збройної агресії росії. 15 вересня 2022 р. URL : <https://dominanta-law.com/sposoby-vidshkoduvannya-shkody-zapodiyanoiyivnaslidok-zbroynoyi-ahresiyi-rosiyi> (дата звернення: 03.11.2023)

14. Про відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок збройної агресії Російської Федерації: проект Закону України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ji07427a?an=2> (дата звернення: 04.10.2023).

15. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 04.10.2023).

16. Постанова ВС у справі № 308/9708/19 від 14.04.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 02.10.2023).

17. Постанова ВС у справі № 760/17232/20-ц від 18.05.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312> (дата звернення: 02.10.2022).